

گاهشماری دورهٔ هخامنشی

محمدرضا صیاد*

چگونگی گاهشماری ایرانیان در ۳۷ سال نخستین دورهٔ هخامنشی یعنی، در دوران سلطنت کوروش (۵۵۹-۵۳۰ ق.م)، کمبوجیه (۵۳۰-۵۲۲ ق.م) و گئومات (۵۲۲ ق.م)، به علت فقدان اسناد تاریخدار مربوط به این دوره، معلوم نیست.^۱ اما، ترجمهٔ متون کتبیهای دورهٔ هخامنشی (۵۵۰-۳۳۰ ق.م) و بخصوص کهنترین سند تاریخدار ایرانی، یعنی کتیبهٔ مشهور داریوش اول (سلطنت ۵۲۲-۴۸۶ ق.م) در مجموعهٔ آثار باستانی کوه بیستون، لوحهای گلی کشف شده در تخت جمشید، محتوای فرمانهای پادشاهان هخامنشی، کتب دینی زرتشتیان و سایر آثار، نشان می‌دهند که در بین ایرانیان آن روزگار، تقویمی رسمی متداول بوده است که امروزه به نام «تقویم پارسی باستان»، مشهور شده است. اصول و خصوصیات این تقویم بدین شرح است:

* کارشناس بخش تحقیقات زلزله شناسی مؤسسهٔ ژئوفیزیک دانشگاه تهران.

۱. رضا عبداللهی، تاریخ تاریخ در ایران، تهران، ۱۳۶۶، ص ۱۰۵-۱۰۶.

۱. نوع تقویم

این تقویم از نوع قمری - شمسی است. بدین معنی که ماههای آن قمری و سال آن شمسی است.

۲. ماهها

این تقویم دارای ۱۲ ماه قمری بوده است. هر ماه با حالت بدر آغاز می‌شد، بنابراین تعداد شبانه روزهای هر ماه، به طور تقریبی برابر با مدت زمان بین دو حالت بدر متوالی کره ماه بود که به طور متناوب ۳۰ و ۲۹ شبانه روز حساب می‌شد. نام ماهها، منحصرأً به زبان پارسی باستان بوده است.

داریوش اول در کتیبه مشهور خود در بیستون، در جریان شرح رویدادهای مهم مربوط به پیروزیهای خود و سرکوبی طوایف ایرانی و سایر اقوام دیگر که علیه او شورش کرده بودند، نوزده بار تاریخ این رویدادها را با ذکر روز و ماه و به شرح جدول ۱ آورده است.^۱

پادشاهان هخامنشی، هرچند اصول گاهشماری خود را از تقویم قمری - شمسی بابلی، اقتباس کرده‌اند، اما در نام ماههای پارسی باستان، تغییری ندادند. ازینرو، می‌توان تصور کرد که ایرانیان ساکن در غرب ایران با نام ماههای پارسی باستان، پیش از دوره هخامنشی نیز آشنایی داشته‌اند.^۲

جدول ۱ نشان می‌دهد که اطلاعاتی که از کتیبه داریوش اول در بیستون در مورد اصول و کیفیت گاهشماری تقویم پارسی باستان به یادگار مانده است، ناقص و محدود است به:

۱. در این جدول، تلفظ نام ماهها، براساس نظر آقای فرید قاسملو و بقیه مطالب از آقای فریدون جینیدی است. سخنرانی فرید قاسملو، تحت عنوان «گاهشماری هخامنشی، مروری بر قدیمیترین تقویم ایرانی»، تهران، فرهنگسرای بهمن، تماشاخانه مبارک، ۳ اسفند ۱۳۷۳؛ فریدون جینیدی، زروان، سنجش زمان در ایران باستان، تهران ۱۳۵۸، ص ۴۴-۴۵. ۲. عبداللهی، ص ۱۰۵.

ردیف	شرح رویداد
۱	۱۴ روز گذشته از ماه وِیِخَنَه، قیام گئومات (بردبای دروغین یا غاصب)
۲	۹ روز گذشته از ماه گرماتَد، پادشاهی گئومات
۳	۱۰ روز گذشته از ماه بگیادیش، اتحاد داریوش و سران پارسی و کشتن گئومات
۴	ماه آثریادیه، پیروزی داریوش بر سپاه تَدیت بیتر
۵	ماه آنامکَه، پیروزی دوم داریوش بر او
۶	ماه آنامکَه سال بعد، پیروزی داریوش بر مادها
۷	از ماه ثورواهر ۸ روز گذشته بود ... پیروزی در ارمنستان
۸	از ماه ثورواهر ۱۸ روز گذشته بود ... پیروزی دوم در ارمنستان
۹	از ماه نائی گرجی ۹ روز گذشته بود ... جنگ سوم در ارمنستان
۱۰	از ماه آنامکَه ۱۰ روز گذشته بود ... جنگ چهارم در ارمنستان
۱۱	نزدیک پایان ماه ثورواهر، پیروزی پنجم در ارمنستان
۱۲	از ماه آدوکانیس ۲۵ روز گذشته، پیروزی بر فَرَوَرْتیش در ماد
۱۳	از ماه وِیِخَنَه ۲۲ روز گذشته، پیروزی وِیشتاسب پدر داریوش در پارت
۱۴	از ماه گرماتَد یک روز گذشته، پیروزی وِیشتاسب پدر داریوش در پارت
۱۵	از ماه آثریادیه ۲۲ روز گذشته، پیروزی در مَرو
۱۶	از ماه ثورواهر ۱۲ روز گذشته، پیروزی در پارس
۱۷	از ماه گرماتَد ۵ روز گذشته، پیروزی در رُخج پارس
۱۸	از ماه آنامکَه ۱۳ روز گذشته، پیروزی در رُخج پارس
۱۹	از ماه وَزَکَرَنَه ۲۳ روز گذشته، پیروزی دوم در بابل

جدول ۱ - ردیف و شرح رویدادهای مهم سه سال نخستین سلطنت

داریوش اول در کتیبه مشهور بیستون

الف) فقط نام ۹ ماه از ۱۲ ماه را مشخص می‌کند.

ب) یک نوع ترتیب تاریخ شماری منحصر به فرد را از لحاظ ترتیب روز و ماه، معلوم می‌کند.

پ) ترتیب ماهها از روی شرح رویدادها، مشخص نمی‌شود.

ت) تطبیق کامل ماهها با ماههای تقویمهای عیلامی و بابلی، میسر نیست.

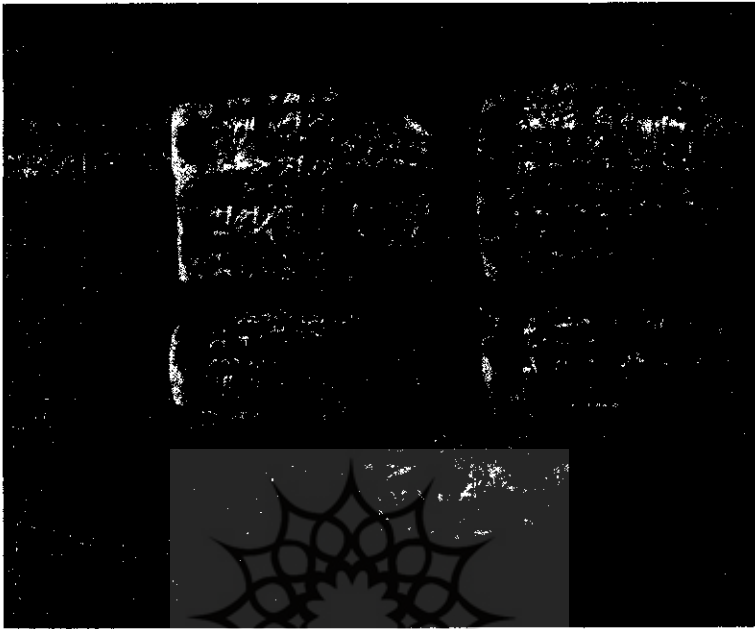
ث) تطبیق کامل ماهها با مواضع تقریبی فصول سال شمسی، میسر نیست.

هیئت باستانشناسی اعزامی از دانشگاه شیکاگو، طی دو مرحله حفاری، به ترتیب در سالهای ۱۳۱۲ و ۱۳۱۸ هجری شمسی، در نزدیک کاخهای آپادانا و صد ستون، واقع در شمال شرقی صُفَه تخت جمشید، در حدود سی هزار لوح گلی کوچک، کشف کردند.^۱ چون این لوحها در محل‌های بارو و گنجینه تخت جمشید کشف شده است، به همین نام، یعنی «الواح بارو» و «الواح گنجینه»، نامگذاری شده‌اند. این لوحها نوشته‌هایی به خط میخی و زبان عیلامی است و نوعی صورتحساب پرداخت دستمزد کارگران سازنده تخت جمشید است. محلی که این الواح در آن جای داده شده بود، محل بایگانی راكد امور مالی مربوط به احداث ساختمانهای تخت جمشید بوده است. در این الواح، اطلاعاتی از قبیل: تاریخ، نام کارگر، نام سرکارگر، تعداد روزهای کار، نوع کار، میزان دستمزد، گواهی سرکارگر، امضای معمار، خزانه‌دار یا معاون خزانه‌دار و غیره، نوشته شده است.^۲ تصاویر شماره ۱ و ۲، نمونه‌هایی از لوحهای گلی گنجینه تخت جمشید است.^۳

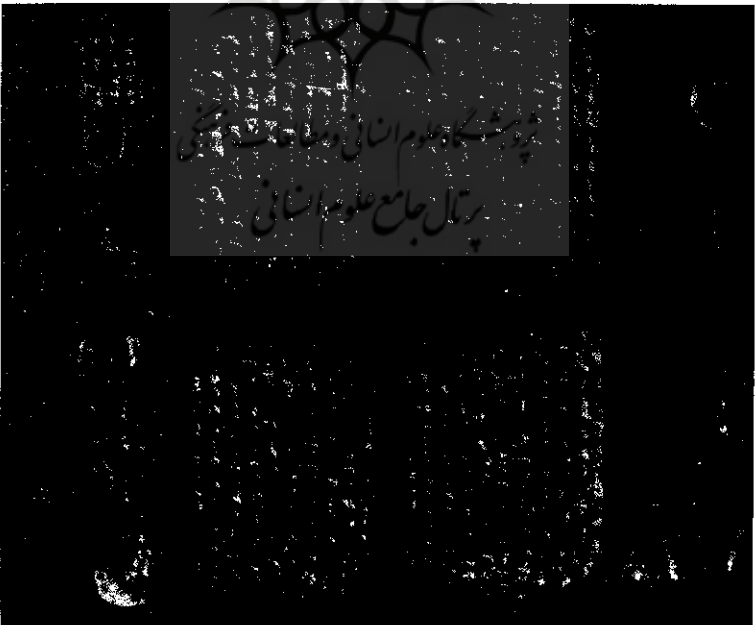
ترجمه یکی از این لوحها چنین است: «دو شکلی نقره، از گنجینه پرسه برای یک سرکارگر دکورساز که از شوش به پارس آمده است. برای این فرد برشیشا (نام پرداخت کننده)، مسئول پرداخت است. شراب معادل کارکرد برای این فرد در نظر گرفته شده است. برای ماههای بین بگیادیش تا وییخته،

۱. قاسملو، «گاهشماری هخامنشی». ۲. عبداللهی، ص ۱۰۶-۱۰۷.

3. G.G. Cameron, *Persepolis Treasury Tablets*, Chicago 1946, plates XIX, XX.

شکل ۱

شکل ۲

یک دوره شش ماهه از سومین سال منظور سومین سال از سلطنت اردشیر اول، ملقب به دراز دست، ۴۶۵-۴۲۴ ق.م.) یک فرد، یک سوم شکل در هر ماه باید دریافت می کرده است.^۱ شیوه تاریخگذاری در این لوحها، همان شیوه موجود در کتیبه بیستون است.^۲

این لوحها با اجازه رضاخان برای بررسی، به مرکز مطالعات شرق شناسی دانشگاه شیکاگو، امانت داده شد و تا اندکی بعد از انقلاب اسلامی ایران، همچنان در همان جا، نگاهداری می شد و در طی حدود ۴۰ سال، دو بار خوانده شدند. نخستین بار توسط ژرژ کامرون، تعداد ۸۴ لوحه و برای بار دوم توسط هالک، تعداد ۱۰۰۰ لوحه.^۳

یکی از مشکلات اساسی که در تعیین تاریخ دقیق این الواح وجود داشت، این بود که به جای شمارش سالها از یک مبدأ واحد، سال جلوس هر پادشاه (بدون ذکر نام آن پادشاه) هخامنشی، به عنوان مبدأ گاهشماری دوران سلطنت او به کار می رفته است. پوپل، کامرون و هالک، با تحقیقات خستگی ناپذیر، به صورت قابل قبولی، این مشکل را برطرف کردند. نتیجه تحقیقات این سه دانشمند:

الف) مبدأ شمارش سالها، در لوحهای باروی تخت جمشید، از سال جلوس داریوش اول، محاسبه شده است و تاریخهای آن به سالهای چهاردهم تا بیست و هشتم از سلطنت این پادشاه یعنی، سالهای ۵۰۸-۴۹۴ ق.م برمی گردد.^۴

ب) مبدأ شمارش سالها، در لوحهای گنجینه تخت جمشید، از سالهای جلوس سه پادشاه، یعنی داریوش اول، خشایارشا اول (۴۸۶-۴۶۵ ق.م) و اردشیر اول، محاسبه شده است و تاریخهای آن به سی امین سال سلطنت داریوش اول تا پنجمین سال سلطنت اردشیر اول، یعنی سالهای ۴۹۲-۴۶۰

۱. قاسملو، «گاهشماری هخامنشی».

۲. عبداللهی، ص ۱۰۶-۱۰۷.

۳. قاسملو، «گاهشماری هخامنشی».

۴. عبداللهی، ص ۱۰۶-۱۰۷.

ق.م برمی‌گردد.^۱

اکنون از روی اطلاعات به دست آمده از ترجمهٔ متون کتیبهٔ داریوش اول در بیستون که به سه زبان پارسی باستان، عیلامی و بابلی نوشته شده است و همچنین با کشف و خواندن متون لوحهای گلی تخت جمشید، نام و ترتیب ۱۲ ماه تقویم پارسی باستان و ماههای تقویمهای عیلامی و بابلی مقارن آنها، معلوم شده است. این نکته قابل ذکر است که بویل پیش از کشف الواح تخت جمشید، موفق به کشف ترتیب صحیح ماههای تقویم عیلامی شده بود.^۲

ردیف و نام ماههای تقویم پارسی باستان بر طبق نظر چند تن از محققان خارجی و ایرانی بترتیب در جدولهای ۲ و ۳ درج شده است. در جدول ۴، نام و معنی ماههای تقویم پارسی باستان و تطبیق آنها با ماههای تقویمهای عیلامی و بابلی آن روزگار و همچنین تطبیق تقریبی آنها با ماههای تقویمهای میلادی و هجری شمسی آمده است.

ردیف	رولینسون	اپرت	یونگر	یوستی	پراشیک	کامرون
۱	باغیادیش	گرماپدا	ثروهره	ثروهره	-	ادوکانائیشه
۲	ثروهره	ثروهره	ئئیکارسی	ئئیکارسی	ثروهره	ثروهره
۳	ئئیکارسی	ئئیکارسی	اڈکانیش	اڈکانیش	ئئیکارسی	ئئیکارسی
۴	اڈکانیش	-	مرگزنه	-	گرمپده	گرمپده
۵	گرمپده	-	گرمپده	گرمپده	-	دارناباحی
۶	-	-	-	-	-	-
۷	-	باغیادیش	باغیادیش	باغیادیش	باغیادیش	باغیادیش
۸	مرگزنه	اڈکانیش	-	-	اڈکانیش	ورگزنه
۹	آثریادیه	آثریادیه	آثریادیه	آثریادیه	آثریادیه	آثریادیه
۱۰	انامکه	انامکه	انامکه	انامکه	انامکه	انامکه
۱۱	-	مرگزنه	-	مرگزنه	مرگزنه	-
۱۲	ویبخنه	ویبخنه	ویبخنه	ویبخنه	ویبخنه	ویبخنه

جدول ۲- ردیف و نام ماههای تقویم پارسی باستان
بر طبق نظر چند تن از محققان خارجی (عبدالمهی، ص ۳۵۵)

ردیف	حسن تقی زاده ^۱	فریدون جنیدی ^۲	ابوالفضل نبی ^۳	احمد بیرشک ^۴	فرید قاسملو ^۵
۱	باغیادیش	نورواهر	ادوکن نیش	آدوکنش	آدوکانیش
۲	آدوکنیش	ثانیگرچیس	نورواهر	نورۆهر	نورواهر
۳	آیریادی	ادوگن نیش	ثانی گرچی	ثانیگرچیس	ثانی گرچی
۴	آنامک	گرم بد	گرم بد	گرم حد	گرمآبد
۵	مرغۆن	-	درن باجی	-	دۆن باجی*
۶	وی یخن	-	کارباشیا	-	کارباشیا*
۷	-	باگ یادیش	باگ یادیش	باگ یدیش	بگیادیش
۸	نورواهر	-	ورگزن	-	ورگزنه
۹	ثانیگرچیش	آثری یادیه	اثری یادی	آشیه اویه	آثریایه
۱۰	گرمبد	انامک	انامک	انامه	انامکه
۱۱	-	ورکزن	سامیا	نوی نورا	سامیه*
۱۲	-	وی یخن	ویخن	ویخن	ویبخنه*

جدول ۳- ردیف و نام ماههای تقویم پارسی باستان

بر طبق نظر چند تن از محققان ایرانی

از بررسی جدولهای ۲ تا ۴ این نتایج به دست می آید که، در تلفظ نام و ترتیب بعضی از ماهها اختلاف نظر وجود دارد، همچنین معنی نام ماههای ششم، هشتم، یازدهم و دوازدهم، هنوز معلوم نشده است.

۳. روزهای ماه

روزهای ماه به ترتیب شماره روزهای سپری شده از آغاز حالت بدر هر ماه قمری، نامگذاری می شد. به عنوان مثال: «۱۴ روز گذشته از ماه ویبخنه» یا

۱. حسن تقی زاده، مقالات تقی زاده، ج ۱۰: گاهشماری در ایران قدیم، چاپ ایرج افشار، تهران ۱۳۱۶، ص ۱۱۳. ۲. جنیدی، ص ۳۹.
۳. ابوالفضل نبی، تقویم و تقویم نگاری در تاریخ، مشهد ۱۳۶۶، ص ۱۱۳-۱۱۴.
۴. احمد بیرشک، گاهنامه تطبیقی سه هزار ساله، تهران ۱۳۷۳، ص ۲۲۰.
۵. قاسملو، «گاهشماری هخامنشی»، دۆن باجی و سامیه نام ماههایی است که در کتیبه داریوش اول در بیستون، نوشته نشده است، و کارباشیا و ویبخنه، نام ماههایی است که در سال کبیسه، تکرار می شده است.

«از ماه آنامگه، ۱۰ روز گذشته بود».

تنها، آخرين روز هر ماه، جِيمَنَ يا خَشِيْمَنَ، ناميده مى شد.^۱

۴. آغاز سال

آغاز سال در اين تقويم با اول ماه آدوكانيش، يعنى تقريباً با اوایل فصل بهار شروع مى شده است.

۵. مبدأ

در گاهشمارى بابليان، مبدأ شمارش سالها، از سال جلوس هر پادشاه انجام مى گرفته و اين مبدأ تا پايان فرمانروايى او، به كار مى رفته است. نخستين روز سال نو، يعنى روز اول ماه نيسائو، بعد از شروع فرمانروايى آن پادشاه، به عنوان مبدأ تاريخ (آغاز سال يكم) و ماههاى پيش از نخستين ماه نيسائو را جزو «سال جلوس» مى شمردند.^۲

هخامنشيان، بسيارى از اصول تمدن و فرهنگ خود را از قبيل نگارش، خط، روشهاى معماری، حجاری و غيره از الگوهاى بابليان، اقتباس مى کردند.^۳ اتخاذ مبدأ گاهشمارى به روش بابليان، برای نخستين بار در تاريخگذاري لوحهاى بارو و سپس در لوحهاى گنجینه تخت جمشيد، به كار رفته است. به عبارت دقيقتر، هخامنشيان از چهاردهمين سال سلطنت داريوش اول تا پنجمين سال سلطنت اردشير اول، يعنى بين سالهاى ۵۰۸ تا ۴۶۰ ق.م، از اين شيوه تاريخگذاري، استفاده کرده اند. از شيوه تاريخگذاري هخامنشيان، بين سالهاى ۴۵۹ تا ۳۳۰ ق.م، اطلاع دقيقى در دست نيست.^۴

۶. دوره هاى کبيسه

چون اين تقويم از نوع قمرى - شمسى بود، بنا بر اين در هر سال، بين ۱۰ تا

۱. تقى زاده، ص ۱۱۴. ۲. عبداله‌ی، ص ۱۰۹-۱۱۰.

۳. محمد محيط طباطبايى، تحولات تقويم و تاريخ ايران از نظر نجومى، گزارش يازدهمين

کنفرانس رياضى کشور، مشهد ۱۳۵۹، ص ۱۹. ۴. عبداله‌ی، ص ۱۱۱.

۱۲ شبانه روز، در تطبیق تاریخ آغاز ماههای قمری این تقویم، نسبت به مواضع خاصی از تاریخ فصول شمسی، اختلاف پیش می‌آمد. هخامنشیان، برای رفع این عدم تطبیق، به ترتیب از دو دوره کبیسه زیر استفاده می‌کردند. الف) دوره کبیسه ۸ ساله: از روزگار داریوش اول به بعد، از دوره کبیسه ۸ ساله، استفاده می‌کردند. این دوره، از پیش در نزد بابلیان شناخته شده بود و هخامنشیان از آنها اقتباس کرده بودند. در دوره کبیسه ۸ ساله، ۵ سال عادی (۱۲ ماهه) و ۳ سال کبیسه (۱۳ ماهه) محسوب می‌شد. در دوره کبیسه ۸ ساله، سالهای دوم، پنجم و هشتم، به صورت کبیسه و بقیه سالها، عادی بود.^۱

ب) دوره کبیسه ۱۹ ساله: از سال ۳۶۷ قبل از میلاد، کیدینو، ریاضیدان و اخترشناس بابلی، برای اصلاح تقویم قمری - شمسی بابلی، از دوره کبیسه ۱۹ ساله، استفاده کرد. در دوره کبیسه ۱۹ ساله، ۱۲ سال عادی (۱۲ ماهه) و ۷ سال کبیسه (۱۳ ماهه) محسوب می‌شد. در دوره کبیسه ۱۹ ساله، سالهای سوم، ششم، هشتم، یازدهم، چهاردهم، هفدهم و نوزدهم، به صورت کبیسه و بقیه سالها، عادی بود. در سال کبیسه هفدهم، ماه ششم بابلی «اولولو» به صورت «اولولوی دوم» و در بقیه سالهای کبیسه، ماه دوازدهم بابلی «آدآرو»، به صورت «آدآروی دوم»، تکرار می‌شده است.^۲

چون، هخامنشیان از روزگار داریوش اول به بعد، اصول تقویم پارسی باستان (بجز نام ماهها) را، از بابلیان (به طور مستقیم یا غیرمستقیم از عیلامیان)^۳ اقتباس کرده بودند، این احتمال وجود دارد که هخامنشیان در جهت اصلاح تقویم خود، بین سالهای ۳۶۷ تا ۳۳۰ ق.م نیز به پیروی از سنت پیشینیان خود، کاربرد دوره کبیسه ۱۹ ساله را در تقویم پارسی باستان، از بابلیان اقتباس کرده باشند.

مقایسه نام و ترتیب ماههای مکرر در سالهای کبیسه تقویم پارسی باستان

۱. قاسم‌نو، «گاهشماري هخامنشي». ۲. عبداللهی، ص ۱۲۴.

۳. محیط طباطبایی، ص ۱۹.

نسبت به تقويم بابلى به وضوح نشان مى دهد که ماههاى مکرر در سالهاى کبيسه در هر دو گاهشمارى بر اساس یک ترتيب همانند و یکسان اجرا مى شده است.^۱

جدول ۴ نشان مى دهد که ماههاى «اولولو» و «آذارو»ى تقويم بابلى به ترتيب با ماههاى «کارباشيا» و «وييخنه» تقويم پارسي باستان مطابقت کامل داشته بود.

با توجه به اين مطالب، مى توان نتيجه گرفت که در تقويم پارسي باستانى که در آن احتمالاً از دوره کبيسه ۱۹ ساله بابلى، استفاده مى شد، در سال کبيسه هفدهم، ماه ششم «کارباشيا»، «کارباشياى دوم» و در بقيه سالهاى کبيسه، ماه دوازدهم «وييخنه»، «وييخنه دوم»، تکرار مى شده است.

ردیف	پارسی باستان ^۲		عیلامی ^۳	بابلی	تطبیق تقریبی با ماههای تقویمهای	
	نام	معنی			میلادی	هجری نسی
۱	آدوکانیش	ماه بذر افشانی	هادوکانیس	نیسانو	مارس - آوریل	فروردین
۲	نورواهر	بهار نیرومند	تومر	آیارو	آوریل - مه	اردیبهشت
۳	نائی گرجی	سیرچیدن ^۴	سکریسش	سیمانو	مه - ژوئن	خرداد
۴	گرمایند	وسط گرما	گرمیدش	دواوزو	ژوئن - ژوئیه	تیر
۵	دزن باجی	هنگام دادن باج	ترنه بسیش	آبو	ژوئیه - اوت	مرداد
۶	کارباشیا	-	قربشیاش	اولولو	اوت - سپتامبر	شهریور
۷	بگیادیش	ماه تابش خدا	بگیتش	نشریشو	سپتامبر - اکتبر	مهر
۸	ورزگرنه	-	مرقشنس	آرخسمن	اکتبر - نوامبر	آبان
۹	آتریادیه	ماه آتش	هشیبایش	کیسیلیمو	نوامبر - دسامبر	آذر
۱۰	انامگه	ماه بی نام	هتَمگش	تبتو	دسامبر - ژانویه	دی
۱۱	ساتیه	-	سمش	شباتو	ژانویه - فوریه	بهمن
۱۲	وییخنه	-	مگکش	آذارو	فوریه - مارس	اسفند

جدول ۴- ردیف، نام و معنی ماههای تقویم پارسی باستان و تطبیق آنها با ماههای سایر تقویمها

۱. عبدالحی، ص ۱۲۲. ۲. فاسملو، «گاهشمارى هخامنشى». ۳. عبدالحی، ص ۳۵۶.

۴. نبی، ص ۱۱۳.

۷. سرانجام

بعد از شکست داریوش سوم (سلطنت ۳۳۶-۳۳۰ ق.م) از اسکندر مقدونی (سلطنت ۳۳۶-۳۲۳ ق.م) و انقراض شاهنشاهی هخامنشی و تسلط یونانیان بر ایرانیان، تقویم پارسی باستان از رسمیت افتاد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی